

Андрій Кудряченко

РЕФОРМА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ І СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ

Сучасна хвиля демократизації як цивілізаційний поступ об'єктивного характеру значно розширює географічні межі демократії, щораз активніше долучає до неї країни постсоціалістичного та пострадянського простору. Проте дійсність підтверджує: реальну, недекларативну демократію не можна сформувати водночас, вона потребує чималих зусиль, раціонального поєднання теоретичних настанов та практичної діяльності, власного досвіду не лише політиків, а й мільйонів громадян. Успішне сходження на цьому шляху потребує розв'язання проблем щодо налагодження взаємодії, а краще діалогу влади і суспільства. Без цього не доводиться сподіватися на утвердження демократичних засад розвитку країни. Саме такий висновок підтверджує практика більшості демократичних держав.

Відомо, що Україна визначила своїм стратегічним курсом входження до європейського простору шляхом утвердження європейських цінностей та демократизації всіх сфер суспільного життя¹. Однак навіть побіжне порівняння змін у нашій молодій державі зі змінами у інших країнах т.зв. молодій демократії свідчить про значне відставання, явне гальмування процесів формування сучасної політичної системи та громадянського суспільства. Цей висновок підтверджує і перебіг подій після започаткування політичної реформи та запровадження нової форми правління у період після бурхливих політичних подій 2004 року. Активна демократична участь мільйонів громадян, проявлені громадянська позиція і їх тогочасна готовність до змін не були підтримані в подальшому цілеспрямованими заходами владних інститутів.

Також не стало відправною точкою для потужної взаємодії у політичній сфері підписання Універсалу національної єдності,

укладеного провідними силами влітку 2006 року за ініціативи Президента. Наступні кроки сторін були значною мірою різновекторними. Хоч Універсал було сформовано в інтересах розвитку держави, її єдності, досягнення консенсусу між різними політичними силами, а також між главою держави і парламентською більшістю. Укладання своєрідного політичного договору мало відкрити шлях до співпраці парламентських політичних сил. Це значно знизило б рівень політичного напруження, унеможливило б нарощування протистояння в українському суспільстві. Водночас окремі політичні сили стали на шлях його заперечення, а інші — ігнорування положень Універсалу, використавши його лише як засіб приходу до влади. Звичайно, заданий напрям політичних відносин не прислужився справі розвитку держави. Запровадженні зміни не призвели до відчутного зміцнення демократії, до підвищення ефективності влади. Відсутність відповідних процедур взаємодії владних інститутів та ефективних правових обмежень використовувалися окремими політичними силами для дій, що межували зі згортанням демократії².

Все це детермінувало перебіг подій з достроковими парламентськими виборами 30 вересня 2007 року. Вони, окрім всього іншого, стали й тестом на існування значного розриву між артикульованими політичними силами цінностями та реально існуючими владними практиками. Рівень невдоволення громадян тим, як в Україні функціонує демократія, підтверджує зростаюча питома вага числа тих громадян, які голосували проти всіх партій та тих, що не взяли взагалі участі у волевиявленні і не прийшли на виборчі дільниці. А це відповідно біля 3% перших та понад 30% інших³.

За такого становища імперативно постає стратегічне завдання подальшої демократизації українського суспільства, створення оптимальної інституціональної моделі правління, яка спиратиметься на усталені демократичні процедури. Окрім цього слід врахувати всі ті чинники, які гальмують темпи, глибину демократичних перетворень⁴.

З огляду на таке становище та на результати виборів, коли немає явно домінуючої сили, на порядку денному стоїть завдання подолання розбіжностей у ціннісних орієнтирах політичного, владного класу та переведення конкуренції у площину пошуку шляхів, оптимальних підходів щодо досягнення європейських стандартів життя для українських громадян та конкурен-

тоспроможної держави. Отже, головним завданням на етапі поглиблення політичної реформи є розвиток процесів творення демократичної ефективної влади, яка має спільно з організаціями громадянського суспільства забезпечувати національні інтереси України, її громадян. Які ж шляхи досягнення цієї мети? До них, за моїм баченням, слід віднести наступні:

— формування дієвих механізмів політичної відповідальності політичних сил, що утворюють владу, їх підзвітності громадянам;

— створення прозорих управлінських процедур у державній владі й місцевому самоврядуванні через підвищення рівня політичної й управлінської культури її представників та неухильного дотримання ними законності;

— значне пониження рівня конфліктності серед політичної еліти та у суспільстві на ґрунті подолання різноспрямованих ціннісних орієнтирів;

— рішуче відмежування від корупції, значне зниження її рівня, в тому числі політичної, на всіх рівнях влади.

Подолання означених проблем постає одночасним завданням поглиблення політичної реформи та розбудови демократичного суспільства європейського зразка, де сильні позиції мають інститути громадянського суспільства. Про це слід особливо наголосити з огляду на побутуючі недосконалості механізмів взаємовідносин державних інститутів та незавершеності формування потужних політичних партій. Тому саме утвердження європейських демократичних цінностей та становлення і подальший розвиток різних інституцій громадянського суспільства, їх широкої структури постають невідкладними завданнями.

Проблема взаємин держави і громадянського суспільства є не тільки об'ємною, а й надзвичайно складною, носить комплексний характер. Комплексність її полягає в тому, що вона так чи інакше порушує цілий ряд ключових питань, зокрема: співвідношення суспільства і державної влади, прав і обов'язків громадян перед державою і обов'язків держави перед громадянами; правового регулювання суспільних відносин; діяльності політичних партій і громадських організацій; місця та ролі засобів масової інформації тощо.

У цьому контексті логічним бачиться той інтерес, який виявляє наукова громадськість до цієї проблеми. У центрі наукового інтересу опинилися питання: що дозволяє вважати суспільство

таким, що досягло рівня, коли його тип слід кваліфікувати як громадянське суспільство? І які саме особливості суспільства роблять його громадянським? Гостроти питанню додає й те, що ряд авторів взагалі заперечують поняття громадянського суспільства, стверджують, що воно застаріло, належить до минулого⁵. Однак і вітчизняна практика свідчить, що це не так.

Відзначу, за роки незалежності попри всі суперечності, недоліки та втрати на шляху демократизації у формуванні інституту громадянського суспільства, його структур є певний прогрес. Станом на початок 2007 року в країні налічувалося близько 46,5 тисяч громадських недержавних організацій (НДО), 9,5 тисяч благодійних фондів, близько 700 органів самоорганізації населення⁶. Водночас, як свідчать опитування, проведені самими НДО, значна частина з них існує здебільшого формально. Так, частка реально функціонуючих НДО коливається за різними оцінками від 20% до 40%. Проте і це також становить значну кількість.

Зростає також кількість громадян, які у тій чи іншій формі беруть участь у діяльності НДО. За даними соціологічного опитування 2005 року членськими організаціями є 80% організацій, представники яких брали участь в опитуванні. Серед них у четвертій частині організацій налічувалося від 10 до 30 членів, у наступній частині — понад 100 членів. Постійний персонал мають дещо більше половини організацій, представників яких було опитано. В середньому їхній штат налічує 5 постійних співробітників⁷.

Зміцніло матеріальне становище НДО та їх технічне оснащення. Офісне приміщення: власне, надане безоплатно або орендоване, мають понад 90% організацій, з них 14% — власне. Далі, 79% респондентів повідомляли, що їхні організації мають комп'ютери; 67% організацій мають доступ до електронної пошти та Інтернету, а власний сайт в Інтернеті мають уже близько четвертої частини організацій.

Звісно, у порівнянні з європейськими реаліями, суспільна роль українських НДО не здається такою значущою. Так, у Великобританії кількість неурядових організацій коливається у межах 170 000 — 1 300 000 (враховуючи різні методики підрахунків та плінність існування багатьох із самих громадських об'єднань). Або в Естонії з її 1,5 млн. населення налічується близько 25 тисяч громадських формувань. До 4 мільйонів осіб у Великобританії щомісяця безплатно витрачають свій час на діяльність у добровільних організаціях як волонтери. Налічується

приблизно 750 тисяч осіб, які добровільно працюють членами різних рад. Грошовий обіг у цьому секторі налічує 15 мільярдів фунтів стерлінгів, що становить приблизно третину валового національного продукту⁸.

Слід наголосити, що сучасні європейські стандарти щодо НДО зафіксовані у «Фундаментальних принципах щодо статусу неурядових організацій в Європі» прийнятих учасниками багатосторонньої зустрічі, організованої Радою Європи у Страсбурзі 5 липня 2002 р. «НДО виникають внаслідок ініціативи індивідуумів чи групи осіб, — проголошується, зокрема, цим документом. — Саме тому національна юридична і податкова структура, що застосовується до них, має дозволяти і заохочувати цю ініціативу».

Досить показовими в плані становлення громадянського суспільства є дані проведеного нещодавно дослідження фондом імені О. Разумкова щодо неурядових аналітичних центрів в Україні на тлі світових тенденцій. У матеріалах дослідження зазначається, що відомою фундацією, яка протягом 20 років здійснює моніторинг розвитку світової мережі так званих мозкових центрів, є Інститут зовнішньополітичних досліджень у м. Філадельфія, США. Станом на початок 2007 року за базою даних Інституту у 196 країнах світу функціонувало понад 5000 так би мовити фабрик думок. Україна представлена у цьому переліку 43 аналітичними центрами⁹.

Зазначу, що аналітичні центри постають дієвим елементом і вітчизняного громадянського суспільства, а мета і роль їх у суспільстві визначається функціями, які вони виконують, якістю та витребуваністю інтелектуального продукту. Абсолютна більшість опитуваних експертів (70,5%) вважають доцільним і виправданим діяльність таких центрів. Таке твердження спирається і на досить високий рівень суспільної довіри до результатів досліджень неурядових аналітичних центрів, порівняно з іншими дослідницькими установами. Майже половина (47,8%) громадян також вважають, що співпраця з неурядовими аналітичними центрами була б корисною для органів державної влади. Проте не можна стверджувально говорити про ефективне використання органами виконавчої влади інституту дорадчих органів за участю представників неурядових аналітичних центрів.

Добре відома позитивна практика залучення неурядових експертів до підготовки щорічних послань Президента України до Верховної Ради «Про внутрішнє і зовнішнє становище України».

Вона була започаткована ще за часів президентства Л. Кучми, який звертався до парламенту з 15 посланнями, доповідями, зокрема з 6 щорічними, й цей підхід набув розвитку при Президенті В. Ющенко. Доброю практикою також є участь неурядових аналітичних центрів у виконанні робіт на замовлення органів влади, участь у робочих групах з підготовки різного роду програмних документів, законопроектів тощо.

Але попри всю активність співпраці з органами влади, ефективність впливу неурядових аналітичних центрів і їх доробку далека від бажаної за даних умов. Нині надто важливо, щоб був сформований дієвий механізм такої співпраці, щоб розширювалося коло справді незалежних аналітичних центрів та поліпшувалася структурованість і рівномірність розташування аналітичних центрів як в столиці, так і в регіонах країни.

Ще однією складовою розвитку вітчизняного громадянського суспільства є помітна позитивна роль неурядових організацій у забезпеченні чесних та прозорих виборів, реалізації соціальних програм, посилення впливу громадської думки на вирішення суспільних проблем, поширення волонтерського руху. Зросла мережева спроможність організацій громадянського суспільства, став ефективніше застосовуватися механізм створення громадських коаліцій для розв'язання різних питань на центральному та місцевому рівнях. Позитивними прикладами відповідних процесів є не тільки створення коаліції громадських організацій для забезпечення прозорості виборчого процесу, а й підписання у різних регіонах України «суспільних угод» між організаціями громадянського суспільства та владними структурами щодо розвитку та партнерства.

Дієвою формою взаємодії громадян і влади поступово стають дорадчі органи — громадські ради і колегії при органах державної влади (зокрема, місцевих) та місцевого самоврядування. Проте ще рано робити висновок щодо значного впливу цих структур на діяльність центральної і місцевої влади.

Разом з цим ключовою проблемою розвитку громадянського суспільства в Україні залишається досить низький рівень залучення громадян до його діяльності. За даними Інституту соціології НАН України 2006 р. активними членами організацій громадянського суспільства є лише близько 10%. Нерівномірним є і регіональний розподіл кількості громадських організацій. Відтак, основним завданням національної політики щодо громадянського

суспільства є сприяння зростанню громадської активності, підвищення ефективності взаємодії влади і громадських організацій¹⁰.

Зі свого боку громадські організації мають підвищувати власний експертний, фаховий потенціал, а держава — створювати належні умови та можливості для їх розвитку, застосовувати всесвітньо поширену практику конкурсної інституціональної підтримки організацій громадянського суспільства, делегувати інститутам громадянського суспільства деякі функції, що нині належать до компетенції органів державної влади.

Останнє стосується насамперед залучення потенціалу громадянського суспільства до процесу надання соціальних послуг. Це один з важливих механізмів підтримки соціальноорієнтованих громадських інституцій з боку влади.

Повноцінний розвиток громадянського суспільства неможливий і без налагодження дієвого соціального партнерства. Суттєвого реформування потребує профспілковий рух, відносини у трикутнику «влада-бізнес-профспілки» тощо. Свідченням недостатньої якості цих відносин є низька оцінка громадянами ролі професійних об'єднань у захисті соціально-трудова прав. Згідно з даними Інституту соціології НАН України (квітень 2006 р.) лише 15,7 % населення України переважно або повністю довіряють профспілкам.

Події першої половини 2006 року вказали на серйозні прогалини у системі відносин соціального партнерства. Конкретним виявом цього стало затягування процесу підписання Генеральної угоди між Урядом, Всеукраїнськими об'єднаннями організацій роботодавців та підприємців і Всеукраїнськими профспілками та профоб'єднаннями на 2006-2009 рр., політизація діяльності профспілок під час проведення парламентської 2006 року виборчої кампанії та під час процесу створення парламентської коаліції¹¹.

З огляду на це має бути суттєво підвищена роль держави в узгодженні суперечок між роботодавцем та найманим працівником, виконанні функцій об'єктивного арбітра між бізнесом та профспілками. Адже на сьогодні вирішення цього питання потребує не стільки інституціонального втручання, скільки подолання впливу політичної кон'юнктури та практики політичної доцільності, уникнення односторонньої підтримки державою позицій роботодавців та представників корпоративних інтересів власників підприємств.

Ефективний соціальний діалог неможливий без підвищення ролі професійних спілок і об'єднань роботодавців у формуванні економічної і соціальної політики держави. Саме для цього при Президентові України утворена Національна тристороння соціально-економічна рада. Однак для повноцінної інституціоналізації соціального партнерства необхідно й далі удосконалювати законодавчі основи функціонування відповідних інститутів, розширювати мережі органів партнерської взаємодії, розвивати інститут функціонального представництва тощо.

Важливе значення для розвитку громадянського суспільства, а відповідно, і для розширення його участі у вирішенні суспільних проблем має забезпечення вільного доступу до інформації про діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування. Невипадково саме відкритість влади, доступність інформації щодо її діяльності та критерії обмеження доступу завжди були лакмусовим папірцем демократичності влади.

На жаль, досі в Україні спостерігаються факти невиконання органами державної влади та місцевого самоврядування відповідних норм законодавства, ігнорування процедур публічного обговорення офіційних рішень. Лише окремі правозахисні організації та журналісти отримують необхідну інформацію щодо діяльності органів державної влади.

З огляду на політичну реформу і відведення ключової ролі політичним партіям у формуванні владних інститутів важливими, на мій погляд, є питання підтримки інститутів громадянського суспільства з боку політичних партій. Водночас аналіз передвиборчих програм основних фаворитів позачергових парламентських перегонів свідчить про уразливість позицій саме політичних партій. Дійсно, жодна із парламентських партій у власній виборчій програмі 2007 року не визначила своєї мети як розвиток в Україні громадянського суспільства¹².

Водночас значної уваги серед політиків набула ідея розширення участі громадян у процесі прийняття рішень. Основним механізмом участі громадян в управлінні державними справами Партія регіонів, КПУ, БЮТ вважають референдуми всеукраїнського та місцевого рівня. Однак за попередні півтора року роботи в парламенті жодна з фракцій так і не спромоглася внести поправок до відповідного закону для запровадження дієвої процедури проведення референдумів та наступного врахування результатів народного волевиявлення.

Лише фракція БЮТ подавала, а потім відкликала такі законопроекти.

Підкреслю, що запровадження механізмів громадянського контролю визнали за свою мету тільки Партія регіонів та НУНС. Водночас зазначу, що уряд В. Януковича не прийняв давно розроблений Порядок громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади. І це при тому, що він поспішно зліквідував Раду підприємців при уряді. Не краще реноме й у НУНС, адже станом на початок осені 2007 року їх представники — мери п'яти обласних міст: Вінниці, Житомира, Львова, Одеси і Тернополя — впродовж півтора року перебування на цих посадах не спромоглися ухвалити статутів міст з відповідною регламентацією процедури проведення громадських слухань. І перелік таких випадків можна продовжити.

Скажімо, блок Юлії Тимошенко тільки у виборчій програмі зразка 2006 року використовував термін «громадянське суспільство», визнаючи його партнером у подоланні соціальних хвороб: «Об'єднаємо зусилля держави, громадянського суспільства і релігійних конфесій у боротьбі проти безпритульності, алкоголізму та наркоманії, СНІДу, проституції та злочинності. Програми з цих проблем будуть підтримуватися коштами бюджету».

У програмі уряду Ю. Тимошенко «Назустріч людям» про це говорить ще лаконічніше: «Головні пріоритети — людський розвиток і гідність, духовність і свобода, рівність і солідарність, громадянське суспільство та демократія...»

Партія регіонів у своїй виборчій програмі 2006 року визначала одним із своїх пріоритетів захист свобод і дотримання демократичних процедур: «Захист демократії і свободи — права людини в Україні будуть понад усе, а опозиція матиме всі права і можливості для діяльності». В цьому ж документі ПР визнає профспілки та організації роботодавців партнерами уряду, плануючи спільно з ними «створити ефективну систему захисту працівників на підприємствах усіх форм власності».

У тексті Угоди про створення Антикризової коаліції в липні 2006 року, укладеної Партією регіонів, СПУ і КПУ, визначено підходи парламентської більшості та уряду до розвитку громадянського суспільства. У розділі «Засади гуманітарної політики» сказано: «Ефективний захист прав і свобод громадян: 1) утвердження повноцінного громадянського суспільства, в якому людина всебічно розвивається і самореалізується; 2) забезпечення незалежної діяльності громадських організацій і рухів,

збільшення їх впливу на прийняття суспільно важливих рішень; 3) забезпечення свободи слова та незалежності ЗМІ; 4) запровадження гендерної рівності».

Вельми показово, що комуністи пропонують у своїй виборчій програмі 2007 року, аби законодавчий орган захищав права тільки однієї соціальної групи — «трудолюбивих», що автоматично обумовлює дискримінацію інших громадян: «Верховна Рада перетвориться в інструмент забезпечення національних інтересів України і прав трудолюбивих». З іншого боку, тільки вони обіцяють підтримувати діяльність окремих громадських організацій: «В 2008 році втричі збільшиться державне фінансування дитячих та молодіжних організацій».

Блок НУНС у своїй програмі не згадує про громадянське суспільство жодним словом, а в програмі 2006 року його попередника — блоку «Наша Україна» — містяться дуже загальні висловлювання щодо громадянських прав і свобод: «Ми бачимо Україну демократичною, правовою, європейською державою з соціально-ринковою економікою, в якій кожен може реалізувати свої можливості, а держава надає допомогу тим, хто її потребує»¹³.

Хотів би звернути увагу й на те, що формуючи виборчі списки 2007 року, всі політичні гравці досить мало залучали до них відомих і авторитетних громадських діячів, спроможних забезпечити баланс інтересів різних суспільних груп. Перевага віддавалася здебільшого бізнесменам. Більшу схильність до громадських організацій виявив блок НУНС: у першій сотні місць (вірогідно прохідних) його виборчого списку 9 віддано лідерам громадських організацій. Водночас і БЮТ із вірогідно прохідних місць списку вісім виділив лідерам організацій громадянського суспільства. А у списку Партії регіонів — лише один кандидат з-поміж списку прохідних місць позиціонував як чільник громадської організації.

Причиною багатьох вад, ідеологічної слабкості політичних партій постає, окрім всього іншого, й ослаблена зацікавленість до діяльності неурядових політичних центрів. Вітчизняні політичні партії переважно створюють власні аналітичні підрозділи, що проводять поточну аналітичну роботу. Співпраця ж з експертами та аналітичними центрами носить переважно епізодичний характер.

У цьому зв'язку, як мені видається, вартий більшої уваги досвід провідних політичних партій Німеччини. Адже й за межами ФРН, зокрема і в Україні, добре відомі німецькі політичні фонди

Конрада Аденауера (ХДС); Фрідріха Еберта (СДПН); Фрідріха Наумана (ВДП); Ганса Зайделя (ХСС). Власне, мені доводилося 30 вересня разом з нинішнім керівником бюро фонду Фрідріха Еберта в Україні п.Хробстом коментувати передвиборчі перегони і можливі наслідки дострокових парламентських виборів для широкої і зацікавленої аудиторії — для учасників тристороннього форуму України, Білорусі й Німеччини: «Будуємо демократичну Європу спільно». Тобто представники цих фондів аналізують перебіг подій, складові розвитку демократії у нашій та інших країнах. Іншими словами, фонди політичних партій ФРН — це солідний резерв значного поліпшення їх діяльності та нарощування відповідного впливу. І такий підхід — це той резерв, який спроможний додати ваги інституціям громадянського суспільства й у нашій державі.

Підсумовуючи розгляд окресленої теми, зазначу, що розвиток громадянського суспільства є одним із пріоритетів демократичного поступу. Адже сучасне розвинене громадянське суспільство — це суспільство, в якому не тільки гарантовано всі права людини та всі громадянські свободи, але й забезпечено їх реалізацію. Це суспільство, де держава ефективно сприяє створенню і діяльності різноманітних організацій громадянського суспільства, визнає їх партнерами у розв'язанні суспільних проблем. Це суспільство, де запроваджено модель, так би мовити, діючої дорадчої демократії, за якої всі важливі владні рішення приймаються після проведення публічних консультацій із громадськістю, а хід їх реалізації відбувається під пильним громадським контролем. Розвинене громадянське суспільство є гарантом суспільної і політичної стабільності, безперебійної роботи демократичних механізмів врядування, прозорості діяльності органів влади.

На жаль, в Україні й досі не існує комплексного державного підходу щодо сприяння розвитку громадянського суспільства, спрямованого на запровадження сприятливих умов для створення організацій громадянського суспільства (ОГС) та полегшення їх діяльності і забезпечення основних громадянських прав та свобод. Натомість існують вочевидь дискримінаційні, порівняно з бізнесом, умови створення та реєстрації різних видів організацій громадянського суспільства, обмеження у сфері правозахисної діяльності, а дієві механізми підтримки діяльності ОГС з боку держави й бізнесу здебільшого відсутні.

Для розв'язання цих та супутних проблем необхідно:

— прийняти Стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства та план дій на її виконання;

— спростити та здешевити всю систему державного регулювання процедур створення та реєстрації різних інституцій громадянського суспільства;

— забезпечити для громадських і державних організацій рівні можливості у сфері надання соціальних послуг населенню за рахунок державного і місцевих бюджетів й тим самим розширити спектр учасників надання соціальних послуг громадянам, демонополізуючи в цьому роль державних структур;

— значно посилити податкові стимули для бізнесу й громадян, які надають безоплатно технічні засоби, приміщення та кошти організаціям громадянського суспільства, і внести відповідні чіткі зміни до податкового законодавства.

Усі ці заходи стануть досить чітким сигналом для розвитку ініціативи й піднесення діяльності інституцій громадянського суспільства. Водночас на даному етапі суспільного розвитку слід усім владним інститутам, політичним партіям і самим інституціям громадянського суспільства зосереджувати зусилля на розв'язанні означених проблем, утвердженні демократичних цінностей і розвитку недержавного сектору. Все це неодмінно сприятиме потужному утвердженню громадянського суспільства як інституту, дієвої складової сходження вітчизняної демократії.

¹ Експертна доповідь «Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку». — К.: НІСД, 2007. — С.79.

² Там само. — С.60.

³ День. — 2007. — 3 жовтня.

⁴ Зеленько Г. Політична «матриця» громадянського суспільства (Досвід країн Вишеградської групи та України). — К. — Знання України. — С.45.

⁵ Рудич Ф.М. Політична система та інститути громадянського суспільства в Україні: теоретичний та прикладний аспекти / Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії. Монографія за загальною ред. д.і.н., проф. А.І.Кудряченка. — К.: НІСД, 2007. — С.27.

⁶ Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002-2005 роки: Звіт за даними дослідження / Підготовлено Творчим центром Каунтерпарт. Л. Паливода, О. Кікоть, О. Власова. — К.: «Макрос», 2006. — 160 с.

⁷ Там само. — С.25.

⁸ Хуснутдінов О.Я. Громадський рух як рушійна сила формування громадянського суспільства. (Третій сектор в Україні. Теоретично-правові та практичні аспекти розвитку). — К.: Друк. ФПУ, 2000. — 48 с.

⁹ Неурядові аналітичні центри в Україні: можливості, виклики, перспективи. Національна безпека і оборона. — № 6(90). — К., 2007. — С. 3 — 42.

¹⁰ Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: оцінка рішень. — Перше півріччя 2007 року. — К., 2007. — С. 26 — 29.

¹¹ Там само. — С.30 — 35.

¹² Твій вибір — 2007. Розвиток громадянського суспільства: позиції політичних патрій. Український незалежний центр політичних досліджень. — К., 2007. — С. 7.

¹³ Там само. — С.6 — 9; Недержавні організації на ринку соціальних послуг: інституційні, законодавчі, фінансові і податкові аспекти // Рекомендації за підсумками проведення серії обласних та урядових круглих столів. — К., 2007.